

*Чорнодід Г. С.,**старший викладач кафедри правових дисциплін
Криворізького факультету**Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ІСТОРИЧНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ОСНОВ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми виникнення і формування явища правового нігілізму в Україні. Визначено історичні витоки цього явища. Автор акцентує увагу на західноєвропейських та імперських традиціях, які вплинули на розвиток правового нігілізму в українському суспільстві.

Ключові слова: нігілізм, нігілістичні погляди, право, правовий нігілізм, правова культура, ідеологія, українське суспільство.

Постановка проблеми. Значною перешкодою на шляху будівництва української держави є правовий нігілізм, прояви якого в сучасному українському суспільстві різноманітні: від байдужого відношення до ролі й значення права через скептичне ставлення до його потенційних можливостей до прямого порушення чинних законів. Для розуміння природи правового нігілізму в країні доцільним, на наш погляд, є визначення та дослідження історичних коренів цього явища та їх зв'язок з національними особливостями процесу державотворення в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми. Явище правового нігілізму та проблеми, пов'язані з ним, завжди привертала увагу філософів, юристів, соціологів, діячів культури різних країн і в різні епохи. Інтерес до правового нігілізму зростав особливо в ті часи, коли суспільства переживали кризові стани, перехідний період, це спонукало до перегляду наявних цінностей. З позицій права і філософії до вивчення цієї проблеми підійшло багато дослідників. Вагомий внесок у дослідження правового нігілізму та проблем, пов'язаних з ним, зробили українські та російські вчені, такі як: М. Магузов, В. Нерсисянц, А. Новіков, Ю. Шемшученко, С. Алексеев, О. Волошенюк, М. Козюбра, О. Лукашова, О. Скакун, В. Туманов, О. Дручек, В. Черней та ін. За останні часи кількість досліджень з цієї проблематики зростає. Це монографії, дисертаційні дослідження, наукові публікації. Більшість робіт має загальнотеоретичний характер. Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що нігілістичні погляди завжди були присутні у суспільстві. За останні роки значно збільшився науковий інтерес до виявлення впливу національно-історичних чинників на формування правового нігілізму в українському суспільстві, деякі дослідники ці питання висувують на одне з перших місць (О. Дзьобань, Ю. Тополь, О. Ткаля, І. Шаровара та ін.). Ця проблема, на наш погляд, потребує більш детального вивчення, що дасть можливість розуміння витоків та підґрунтя правового нігілізму в Україні та допоможе винайти шляхи до його зменшення з огляду на національно-історичні, ментальні і культурні особливості процесу українського державотворення.

Цілі та завдання статті. У зв'язку зі зростанням нігілістичних поглядів у сучасному українському суспільстві назріла необхідність більш детально і системно реконструювати процес його формування в Україні. Витоки цього явища лежать у площині минулого. Тому розкриття національно-історичної природи правового нігілізму має велике значення для коректування правової політики держави, що дасть можливість винайти механізм його зменшення, а можливо, і подолання в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. Правовий нігілізм надто поширене явище в суспільному житті сучасної України, його виникнення та існування є фактом об'єктивної реальності. Традиційно він розглядається як деструктивний соціальний феномен, сутність якого – негативне ставлення до права, зневіра в його можливості вирішувати нагальні проблеми, оскільки того вимагає соціальна справедливість [1, с. 53]. Своєю чергою правовий нігілізм «здатний набувати різних форм, проникати в усі сфери життя суспільства і викликати найнесприятливіші соціальні наслідки» [5, с. 47], а саме «крайнього прояву правового безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, загальноприйнятих юридичних цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій» [14, с. 508].

Вивчення передумов та витоків виникнення явища правового нігілізму є надто важливим, позаяк розуміння його сутності, коренів походження та їх проростання у суспільне життя дасть можливість об'єктивно оцінити це явище, підготувати умови для зменшення рівня правового нігілізму у суспільстві.

Правовий нігілізм – надто складне явище. Виникнення його пов'язане значною мірою з культурно-історичними умовами розвитку суспільства, які, по суті, є своєрідною духовною основою нігілістичних настроїв та являють певні традиції суспільства, особливості формування цінностей, а також це ідеї, що виробляються таким суспільством. Правовий нігілізм в Україні має свою національно-історичну природу і витоки його значною мірою криються в історичному минулому, в процесах, пов'язаних з боротьбою українського народу за свою державність, культуру, мову, релігію.

Якщо звернутися до найдавніших часів української історії, то слід подивитися на період Київської держави. Саме тоді була визначена державна релігія країни – християнство у православній традиції, і правосвідомість населення Київської Русі багато в чому формувалася під впливом християнства. Візантійська правова система вплинула на політико-правовий розвиток давньоруської держави.

Наступний період української історії виявився надто складним для українського народу і українського державотворення. На довгі часи українські землі опинилися під владою іноземних держав: Литви, Польщі, Австро-Угорської та Російської імперій.

Суспільні та політичні процеси, що відбувалися у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, суттєвим образом вплинули на правосвідомість українців, які опинилися під владою цих держав. Ще за часів Київської Русі на українських землях склалися свої самобутні традиції, своя система права, яка надалі хоча і вплинула на польсько-литовське право, з часом була відкинута, і життя українців було підпорядковане польському праву. Закони, що приймалися польською владою, були спрямовані на захист інтересів польської шляхти та магнатів і польського населення в цілому. Після Люблінської унії 1569 р. розпочався форсований наступ польської влади на українство, на його традиції, віру, звичаї, право. Пригнічувалася українська мова. Православна церква втратила своє привілейоване становище й опинилася під загрозою знищення. Розпочався тривалий процес закріпачення українського селянства. Обмежувалися права українців до вступу до цехів та зайняття прибутковими видами ремесел. Польське право насильно насаджувалося польською державою і зовсім не було спрямоване на захист інтересів українців. Як зазначає Р. Марчук, «Нові явища у суспільно-політичному житті українських земель, зародження і феодално-кріпосницький гніт українського селянства доповнювалося обмеженнями національних і релігійних прав українського народу» [10, с. 4]. Саме в таких умовах правосвідомість українського народу набуває ознак правового нігілізму, що проявлялося у скептичному ставленні до польського законодавства, яке українці асоціювали з насильницькими діями польської влади [8, с. 114]. Українці будь-яким чином намагалися зберегти себе як націю, зберегти свою ідентичність, тому значною мірою орієнтувалися на свої національні традиції, мову, віру.

Поширення нігілістичних поглядів на теренах України пов'язане з тим історичним досвідом, який був набутий за часів перебування українських земель під владою Росії. До входження України до Російського імперського простору значний вплив на формування правосвідомості українців мала європейська правова культура, але надалі, як зазначають дослідники М. Козюбра та О. Лисенко: «Головний вплив на стан українського суспільства мав російський чинник. Більша частина України понад три століття перебувала у складі абсолютної Російської імперії, тому наша країна існувала і розвивалася в умовах силоміць нав'язаної їй історично чужої для неї «євразійської» культури з притаманним останній утвердженням пріоритету державного начала над інтересами особи і формування культу держави («державна – це все, людина – ніщо») [9, с. 12]. Нігілізм як явище зародився в надрах класичної західної філософії. Поширення його ідей в Росії припадає на другу половину XIX ст. Саме в умовах Росії нігілістична концепція набула особливого специфічного змісту, крайніх та різких форм. У Росії завжди спостерігалось як негативне відношення до права, яке було виражено у законах, так і до права взагалі. Російська нігілістична ідеологія базувалася на пріоритетності етичних, релігійних, моральних начал. Зневажливе ставлення до права, навіть його цілковите нехтування та ідеологізація морально-релігійного чинника було характерною рисою російської дореволюційної юридичної думки. Ідеться про такий важливий феномен російської культури, як верховенство моралі щодо політики та права.

Правовий нігілізм, що складався на теренах України, мав свої особливості. Так, на думку О. Дручека, «процес зародження нігілістичних поглядів у середовищі представників націо-

нальної культурно-просвітницької еліти, що ідентифікувала себе як українська, можна співвіднести з хронологічними рамками початку національно-культурного відродження в Україні, а саме кінцем XVIII ст.» [7, с. 428].

Новим етапом становлення правового нігілізму стала ідеологія більшовизму. На зміну Російській імперії прийшла імперія радянська, яка була заснована «на базі насильницьких засобів і норм партійно-комуністичної диктатури, повним ігноруванням прав людини і права взагалі» [3, с. 12–13].

Встановивши владу, більшовики почали створювати свою концепцію права, в якій акцент робився на те, що саме держава є найвищою цінністю, а право є ущербним, тимчасовим. Як зазначає Ю. Тополь, правова думка цього періоду – «це історія боротьби проти права в його немарксистському значенні і розумінні. Юридичний світогляд минулих епох розглядався як суто буржуазний, а тому такий не мав права на існування. Почався пошук нової пролетарської правової ідеології» [13, с. 25]. Більшовицька ідеологія стала основою для правових учень і теорій, що були уособлені в творах В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Кагановича, А. Вишинського та ін. Для більшості радянських учених цієї доби підхід до права зводився лише як до права пролетарського. Активно пропагується думка, що необхідність у правовій регламентації суспільних відносин буде зменшуватися, а з побудовою комунізму зникне назавжди» [3, с. 28]. Право розглядається як інститут, що віджив, правова норма в цей період виконує виключно каральну функцію і його гуманістичний зміст заперечується. Будівництво соціалізму та його перемога, формування тоталітарного режиму і командно-адміністративної системи вимагали перегляду правової позиції. Відбувається активний процес політизації юридичної науки і право починає трактуватися як «форма політики пролетаріату», «одна з форм політичного впливу пролетаріату» [13, с. 30].

У 1938 році на Нараді з питань науки радянської держави і права А. Вишинський запропонував визначення права: «Право – це сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу і встановлюються в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних панівному класу» [13, с. 28].

Такий підхід до права як права пролетарського, права диктатури пролетаріату призвів до порушення прав і свобод людини, створення репресивного законодавства, залежного від влади правосуддя. Саме держава проголошується найвищою цінністю, а не людина, її життя, честь, гідність, недоторканність, її безпека. Це призвело до сприйняття права як суто примусового і карального. Вчення про буржуазний характер держави і права стало основним підґрунтям для правового нігілізму. Відбулася нігілізація права, виник новий варіант правового нігілізму – комуністичний. Слід зазначити, що так історично сталося, що за перші десятиріччя радянській владі не вдалося подолати юридичний нігілізм минулого і до нього додався «соціалістичний» правовий нігілізм. Сталінська епоха створила умови для процвітання не тільки правового нігілізму, а й правового тоталітаризму, коли «зміст законів визначався політичною доцільністю, набував ознак позитивізму антиюридичного або умовного» [13, с. 33].

Таким чином, правовий нігілізм цієї доби став породженням суб'єктивних та об'єктивних чинників, зокрема: наступ-

ність нігілістичних традицій, нігілістичне ставлення до права та його норм, «які приймалися в угоду владі і втілювалися в життя з порушенням принципів справедливості, свободи, рівності» [4, с. 21].

Правовий нігілізм, що сформувався в Україні за радянської доби, став вираженням деформації правової свідомості та правового регулювання того часу. На думку О. Скакун, правовий нігілізм радянського періоду проявився у двох формах: перша – теоретична (ідеологічна), коли в унісон з марксистсько-ленінською ідеологією на державному рівні обґрунтовувалися ідеї про відмирання держави і права при соціалізмі; про перевагу всесвітньої пролетарської революції над правами людини; про перевагу постанов комуністичної партії над законами, про вторинність права та ін.; друга – практична, коли відповідно до офіційної ідеології була накопичена величезна кількість нормативно-правових актів, які або морально застаріли, або не мали ясності та чіткості формулювань і суперечили один одному. Склалася порочна практика, відповідно до якої закон не діяв доти, поки він не обростав інструкціями або відомчими наказами, що призвело до правової деградації суспільства, породило недовіру до закону, зневагу до нього. Встановлені державою правові норми не дотримувалися державними органами, відомчими та посадовими особами, які прикривали порушення законності виправдувальними поясненнями на кшталт «в інтересах народу», «для виконання плану» та ін., що спричинило відомчий нігілізм, а часто і правовий цинізм з боку вищих посадових осіб держави; правозастосовні та правоохоронні органи діяли за принципом пріоритету доцільності над правом і законом [11, с. 488]. Таким чином, як зазначає Ю. Тополь, «Радянський період історії свідчить про надзвичайно широкий діапазон проявів правового нігілізму – від підміни правосвідомості революційною свідомістю мас і делегування функцій судочинства так званим трійкам у перші роки радянської історії до заперечення ідеї правової держави і домінування принципу політичної та ідеологічної доцільності протягом наступних десятиріч комуністичного правління» [12, с. 31]. У 70-80-ті роки ХХ ст. відбувається поступова переорієнтація радянських учених на ідеї правової держави, провідної природи права, правового закону. У цей період була прийнята нова демократична по звучанню Конституція, що певною мірою сприяло росту правосвідомості. Але не можна не бачити, що глибока прірва між конституційним фасадом і реальним функціонуванням механізму влади підірвала престиж Конституції, віру в право і конституційні форми правління. «Перш за все, – як указує О. Волошенко, – соціальна структура, що склалася у Радянському Союзі, мала штучний характер, вона повністю контролювалася державою та не залишала місця для розвитку права...» [2, с. 12].

Уповільнення економічного розвитку Радянського Союзу згодом призвело до застою в економіці. Радянський Союз почав входити в смугу тотальної кризи. Економічний механізм діяв неефективно, був неконкурентоспроможним, спроби економічної «реанімації» носили суто адміністративний та ідеологічний характер. До середини 80-х років в Україні, як і в усій країні в цілому, склалася непродуктивна система управління і господарювання, яка довела велику країну до катастрофічного стану. Криза охопила всі сфери життя радянського суспільства, СРСР опинився на межі руйнації. Спроби «відкрити» нове дихання соціалізму, перебудувати і прискорити розвиток держави успі-

ху не мав. Можна стверджувати, що в цей час відбувається переоцінка наявного порядку і в правовій сфері. Відмирають, втрачають своє значення правові цінності [6, с. 10]. Відторгнення старого отримало масовий характер. Все більше зростають нігілістичні настрої у суспільстві. Правовий нігілізм у цей час має свою подвійність: «з одного боку, це нігілізм більшої частини суспільства, що виражається в прагненні змін, з іншого – мінімальний нігілізм опонентів, людей, які задоволені наявним станом речей, та тих, яких не влаштовують інновації» [6, с. 11].

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України склалася якісно нова ситуація, в якій проблема правового нігілізму не тільки не зникла, а й постала з новою силою. Правовий нігілізм зберіг деякі ознаки минулого і водночас набув нового змісту: з'явилися нові чинники, що його породжують та живлять. Нігілістичні настрої набувають все більшого поширення. Основною для їх розвитку є економічна і соціальна криза, корупція державного апарату, зростання злочинності, нехтування Конституцією і законами, порушення прав і свобод громадян, недосконалість механізму законотворчої діяльності, невміння або небажання влади спрогнозувати наслідки деяких законів, безпорадність державних органів у вирішенні соціальних проблем. «Як результат, – зазначають дослідники С. Шатій і А. Бондаренко, – відбувається значний, а подекуди й повний розпад культури правової, а відповідно, національної свідомості громадян» [15, с. 235]. Зростає недовіра населення до влади, яка втрачає свій авторитет.

Висновок. Отже, правовий нігілізм є історичним явищем, що на різних етапах розвитку суспільства змінює свій зміст, форми прояву, детермінанти, що його породжують і відтворюють. Генезис правового нігілізму на українському просторі слід розглядати у контексті тих ідеологічних процесів, що відбувалися на різних етапах розвитку нашої держави. Вплив на формування правового нігілізму в Україні мали: історичні традиції, що були закономірним наслідком правління російського самодержавства; репресивний характер змісту законодавства та недосконалість правосуддя Російської імперії, до складу якої протягом багатьох століть входила значна частина України; теорія і практика розуміння диктатури пролетаріату як влади, не пов'язаної і не обмеженої законами; правова система Радянського Союзу. Питомим ґрунтом для зростання нігілістичних настроїв став перехідний період та нестабільність сучасного стану суспільно-політичного життя в Україні. В сучасних умовах правовий нігілізм на українському просторі набуває особливих національних рис та нової сили.

Література:

1. Бурдоносова М.А. Правовий нігілізм: сутність та основні риси. Часопис Київського університету права. 2008. Вип. 4. С. 53–58.
2. Волошенко О.В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2000. 18 с.
3. Головченко В., Черней В. Історичні витоки правового нігілізму. Віче. 2007. № 11. С. 12–13.
4. Демидов Л.И. Политический радикализм как источник правового нигилизма. Государство и право. 1992. № 4. С. 14–22.
5. Дзьобань О.П. Передумови та сенс правового нігілізму. Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2009. № 1. С. 42–50.
6. Дзьобань О.П., Судейко М.А. Вплив правового нігілізму на правосвідомість та правову культуру українців. Наукові записки Харківського університету повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. 2009. Вип.1 (32). С. 3–12.

7. Дручек О.В. Еволюція терміна «нігілізм» та національно-історична генеза феномена «нігілізм». Юридичний вісник Причорномор'я. 2011. № 2(2). С. 420–432.
8. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія. Харків, 2008. 288 с.
9. Козюбра М., Лисенко О. Євразійська або слов'янська сім'я: реальність чи міф. Українське право. 2003. № 1 (16). С. 7–16.
10. Марчук Р.П. Обумовленість права суспільним устроєм українських земель за Польсько-Литовської доби. Державне управління: теорія та практика. 2010. № 2. С. 1–10. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10mrppld.pdf> (дата звернення: 09.12.2018).
11. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов. Харьков, 2000. 704 с.
12. Тополь Ю.О. Правовий нігілізм: стан детермінанти та можливі шляхи подолання. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. 2004. № 3. С. 26–33.
13. Тополь Ю.О. Становлення радянської теорії праворозуміння (1917–1938 рр.) Університетські наукові записки. Хмельницький. 2011. № 2(38). С. 25–34.
14. Юридичний словник-довідник / заг. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ, 1996. 696 с.
15. Шатій С., Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 235–239.

Чернодод А. С. Исторические причины возникновения основ правового нигилизма в Украине

Аннотация. Статья посвящена исследованию проблемы возникновения и формирования такого явления, как правовой нигилизм в Украине. Определены исторические причины этого явления. Автор акцентирует внимание на западноевропейских и имперских традициях, которые повлияли на развитие правового нигилизма в украинском обществе.

Ключевые слова: нигилизм, нигилистические взгляды, право, правовой нигилизм, правовая культура, идеология, украинское общество.

Chornodid G. Historical reasons of the emergence of the foundations of legal nihilism in Ukraine

Summary. The article is devoted to research of forming of the problem of the emergence and formation of such a phenomenon as legal nihilism in Ukraine. The historical reasons of this phenomenon are determined. The author focuses on the Western European and imperial traditions that influenced the development of legal nihilism in Ukrainian society.

Key words: nihilism, nihilistic views, law, legal nihilism, legal culture, ideology, Ukrainian society.